

Свириденко О. М.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЖАНРОВІ ГРАНІ ЛИСТА В ТЕОРЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ РОМАНТИКІВ

У статті зазначається, що романтизм, як і будь-який інший літературний напрям, мав свої естетичні вимоги до жанру листа. Найчіткіше вимоги романтиків до жанру епістоли були визначені в перекладній студії П. Гулака-Артемівського «О письмах». У цій статті основним жанровим правилом, що його мав дотримуватися адресант-романтик, проголошувалася повна відсутність будь-яких правил, що відповідало романтичному принципу абсолютної свободи творчості. Акцентувалося на потребі коригування існуючих жанрових правил, встановлених щодо епістолярного жанру. Зокрема, наявність фабули в листі не була обов'язковою. Узаконювалася лірична домінанта листа, переходи від ліричного до комічного й навпаки. Досліджено також внесок М. Максимовича та П. Куліша в розвиток української епістографічної думки доби романтизму.

Ключові слова: жанр, жанрові правила, лист, романтизм.

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень. Останні десятиліття розвитку літературознавчої науки позначені посиленням інтересом дослідників до феномена листа та листування. До того ж варто вказати на різновекторність і багатоаспектність наявних сьогодні в Україні епістографічних студій. Найбільш значимими в цьому контексті постають праці Л. Вашків («Епістолярна літературна критика: становлення, функції у літературному процесі»), М. Коцюбинської («Зафіксоване й нетлінне. Роздуми про епістолярну творчість»), В. Кузьменка («Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х років ХХ століття»), Г. Мазохи («Український письменницький епістолярій другої половини ХХ століття: жанрово-стильові модифікації»), А. Ільків («Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини ХІХ – початку ХХ століть»). При цьому «прогалиною» у площині української епістографії є епістолярій доби романтизму. Йдеться як про вивчення письменницького епістолярію, так і про аналіз української епістолярної теорії, її джерел, процесу формування та специфіки.

Постановка завдання. Власне, ця обставина зумовила вибір теми пропонованого дослідження, мета якого – з'ясувати ті жанрові уявлення, які мали про епістолу українські романтики та їхні попередники.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників суголосні в думці про те, що поняття «жанр» поєднує в собі сталі та змінні ознаки. Наприклад, на думку Н. Копистянської, «об'єктивною причиною виникнення дилеми «стале – змінне», «постійне – тимчасове» у визначенні жанру є те, що поняття «жанр» немонолітне». Це поняття, як і поняття «жанрова система», складатиметься, за Н. Копистянською, з чотирьох сфер. Сфера 1 представляє жанр «як поняття найбільш абстрактне, загальнотеоретичне, що означає сукупність і взаємозв'язок основних, визначених і стійких ознак, які складаються у групах творів протягом тривалого часу». Сфера 2 визначає жанр як «історичне поняття, обмежене в часі та «літературному просторі». Сфера 3 презентує «жанр» як поняття, що «враховує специфіку конкретної національної літератури». Сфера 4 передбачає конкретизацію цього поняття «щодо індивідуальної творчості» [6, с. 32–33].

Романтизм, зокрема український романтизм, мав свої естетичні вимоги до жанру листа. В Україні відомості про романтичне розуміння епістолярної творчості та її романтичне тлумачення були зафіксовані насамперед у вступних заувагах і фрагментарних коментарях до текстів листів, які подавали видавці епістолярної спадщини (йдеться про публікацію листів Г. Сковороди, М. Гоголя та інших). Ця ж таки інформація розпорошена в тек-

стах листів самих митців-романтиків. Аналіз цих та інших матеріалів дає змогу реконструювати ті жанрові уявлення про лист, які існували в епоху романтизму.

Утім, якщо говорити про український науково-теоретичний простір, то тут найчіткіше вимоги романтиків до жанру епістоли були визначені в перекладній студії П. Гулака-Артемівського «О письмах», яка була вперше опублікована на шпальтах «Украинского вестника» (1819, № 9). Стаття містила підпис «С польск. П. Арский Г.» і фактично була дослівним перекладом праці І. Красіцького «Listy». Варто зазначити, що для першої половини XIX століття був притаманний не лише потяг до виявлення й утвердження національної традиції. Цей період також характеризувався потягом до універсалізації та взаємозбагачення. Як зазначає Т. Бовсунівська, «оживання слов'янських культур, входження їх у всесвітню історію відбувалося через усвідомлення ідеї нації та родової слов'янської спільності» [2, с. 89]. Тож, прагнучи вивести українську наукову та художню думку з ізоляції, яка зумовлювалася насаджуванням чужої (насамперед великоруської) традиції, намагаючись внести в них новий дух і форми, притаманні науці та літературі країн Західної, а надто – Центральної Європи, представники української наукової та творчої інтелігенції в цей період плідно працювали в галузі перекладу. Особлива увага при цьому приділялася перекладові текстів, які стосувалися насамперед слов'янської наукової та літературної традиції. Аналізуючи друковану продукцію часопису «Украинский вестник» (1816–1819 рр.), Т. Бовсунівська зазначає, що це видання було «насичене перекладами, авторами яких, окрім самих редакторів, були О. Каменська, П. Гулак-Артемівський, М. Корсун та інші» [1, с. 57]. До того ж, за спостереженнями П. Федченка, «вибір перекладних статей диктувався певними теоретичними й практичними міркуваннями: статті, присвячені розгляду явищ інших літератур, могли проектуватися й на явища вітчизняної літератури» [10, с. 17].

Характерно, що частина перекладних студій безпосередньо стосувалася літературознавства, зокрема саме генології. Прикладом може слугувати перекладна стаття Р. Гонорського «Нечто об элегии», яку було почерпнуто з «Енциклопедії» Л. де Жокура. Уміщена в «Украинском вестнике», ця студія популяризувала серед української аудиторії такий жанр, як елегія. Елегія, на думку автора й перекладача, тлумачилася суворими законодавцями правил для поетичного мистецтва як жанр

«недостойний», тому користувалася до початку XIX століття своєю «свободою» [4, ч. 6, с. 284].

Яскравим прикладом цієї ж таки тенденції стали перекладні статті П. Гулака-Артемівського, які сприяли проникненню в Україну новітніх літературних теорій і практик. Йдеться, зокрема, про студію «Нечто для сочинителей», що фактично була перекладом наукової праці І. Красіцького «О ризмие». У цьому ж таки контексті знаковою є перекладна стаття П. Гулака-Артемівського «О письмах» (переклад праці І. Красіцького «Listy»), що була спрямована на естетизацію не менш вільного жанру – жанру листа, що, подібно до згаданого вище жанру елегії, не увійшов до тієї ієрархії жанрів, яку утвердили класицисти.

У статті «О письмах», яку можна вважати програмовою для української романтичної епістолярної традиції, основним жанровим правилом, що його мав дотримуватися адресант у процесі написання листа, проголошувалася повна відсутність будь-яких правил, що цілком узгоджувалося з романтичним принципом абсолютної свободи творчості. І автор (І. Красіцький), і перекладач (П. Гулак-Артемівський), позиція якого була суголосна з позицією самого автора, дотримувалися принципу деканонізації жанрової структури листа. «Скільки знаходиться правил писать письма!» [5, с. 200], – констатувалося у статті. Уся стаття фактично зіткана з подібних риторичних висловлювань, що, очевидно, стосувалися тогочасних підручників із риторики, засадничими для яких були класицистичні теорії.

В Україні ситуація була аналогічна тій, що мала місце в Польщі. Наприклад, в українському «Опыте риторики» (Харків, 1802, 1805 рр.) І. Рижського суворі правила написання листа були детально прописані більш ніж на двох десятках сторінок. Автор «Опыта риторики», дотримуючись позицій класицистичної естетики, у розділі «О письмах» чітко поділяв листи на три «роди»: наукові, високі та низькі (тобто дружні, «приятельські»), прописуючи відповідні жанрові правила для кожного з них (як на рівні змісту, так і на рівні формальних особливостей) та подаючи взірцеві зразки листів кожного із зазначених родів.

Натомість у перекладній статті П. Гулака-Артемівського «О письмах», яка, маючи фрагментарну побудову, займала лише декілька друкованих сторінок, йшлося про те, що «излишне строгими правилами портят и основание, и сущность дела» [5, с. 199]. Мистецтво писати листи порівнювалося з мистецтвом поетичним й проголошувалося даром природи. Лист, згідно з роман-

тичною теорією, втрачав свою канонічну чіткість, він мав «зливатися з пера». У ньому не повинні відчуватися ні «життя мистецтва», ні найменші зусилля адресанта. «Следовательно предписывать закон, как писать письма, – это ... есть закон и бесплодный, и нимало не приличный. Ежели какие-нибудь правила в сем случае присоветовать можно, то, конечно, те, *чтоб не употреблять никаких*», – констатував автор (курсив автора) [5, с. 200].

Жанрові уявлення про лист, що мали місце в попередні літературні епохи, здавалися авторіві перекладної статті «О письмах» неправильними, хибними. Наприклад, він наголошував, що «писать письма для того единственно, чтобы блеснуть витиеватостью слога, есть весьма ненадежный способ отличиться» [5, с. 199]. Із цієї ж таки позиції він негативно розцінював листи, «наклеенные латинскою пестротою» [5, с. 201]. У статті «О письмах», яка спрямовувала національну епістолаграфічну думку у річище романтизму, взагалі не порушувалося питання про композиційно-архітектонічну структуру епістоли, яке на сторінках «Опыта риторики» І. Рижського, що вийшла друком всього за півтора десятка років до цього, займало окремі сторінки.

У перекладній статті «О письмах» акцентувалося й на питаннях жанрового канону листа, і на потребі коригування існуючих жанрових правил, встановлених для епістолярного жанру. По-перше, П. Гулак-Артемівський традиційно тлумачив лист як розмову відсутніх [5, с. 199], що і є жанроформуючою ознакою листа взагалі. Основні жанрові правила, які прописувалися у статті для написання листа, полягали в тому, що лист, подібно до звичайної розмови, повинен містити в собі ту природну легкість, невимушеність і приємність, яку містить звичайна розмова, взірці котрої ми зустрічаємо повсякчас у кращих «собеседничествах» [5, с. 199]. Відхиляючи епістолярну риторичну стилістику, яку утверджували класицисти, автор метафорично стверджував, що кожен лист повинен «с отсутствующим говорить непринужденно» [5, с. 199]. По-друге, він зазначав, що листи «чаще всего основываются на повествовании, то и способ писать их наиболее сблизается с деписанием» [5, с. 198]. Водночас автор відразу ж відкидав це жанрове правило, а разом із ним і обов'язкову для романтичного листа фабульність. Матеріалом для епістоли в добу романтизму стають насамперед події внутрішнього життя особистості. Адресант, на думку автора статті, має «живо чувствовать и чувствуемое изливает на

бумагу» (курсив – О. С.) [5, с. 200]. Отож автор фактично узаконював ліричну доміанту листа, що стає знаковою для епістоли в добу романтизму, у якій виражальне начало нерідко домінувало над зображальним.

Тлумачення феномена листа й листування знаходимо також у «Письмах о Кiever» М. Максимовича. Пояснюючи суть задуму та структуру «Писем о Кiever», М. Максимович при цьому, подібно до П. Гулака-Артемівського, тлумачив власні жанрові уявлення про епістолу за посередництвом рясного цитування «дорогоцінних» для нього сторінок зі студії П. Вяземського «О письмах Карамзина»: «По мне, в предметах чтения нет ничего более занимательного, более умиленного, чтения писем, сохранившихся после людей, имеющих право на уважение и сочувствие наше. Самые полные, самые искренние записки не имеют в себе того выражения истинной жизни, какими дышат и трепещут письма, написанные беглою, часто торопливою и рассеянною, но всегда по крайней мере на ту минуту проговаривающейся рукою... Письма – это самая жизнь, которую захватываешь по горячим следам ее» [9, с. 11].

Аналіз цитованих і популяризованих М. Максимовичем думок П. Вяземського дає можливість реконструювати ті жанрові уявлення про епістолу та епістолярій, що їх мав М. Максимович-романтик. Варто зазначити, що студія П. Вяземського «О письмах Карамзина» була вперше опублікована в газеті «Северная почта» (1866, № 20). Причиною появи статті став вихід у світ двох книг: «Письма Н. М. Карамзина к И. И. Дмитриеву» (СПб., 1866), яка з'явилася друком із нагоди 100-річчя з дня народження «російського Стерна», та «Взгляд на мою жизнь. Записки действительного тайного советника Ивана Ивановича Дмитриева» (М., 1866). У листах М. Карамзіна П. Вяземський вбачав і «пам'ятник» його життя, і «пам'ятник» новочасних літературних перетворень. Цінним було те, що П. Вяземський аналізував не лише зміст, але й поетику епістолярної спадщини М. Карамзіна, прив'язуючи її до того літературного напрямку, представником якого був адресант. Він констатував, що епістолярій цього митця, який утвердив у російській літературі сентименталізм як літературний напрям, на рівні поетики суттєво відрізнявся від епістолярної спадщини М. Ломоносова, О. Сумарокова і навіть Д. Фонвізіна. Із листів М. Карамзіна, на думку автора, чулися нові, ще нечітко оформлені, але самотні художні віяння. За П. Вяземським,

до специфічних рис поетики епістолярної прози М. Карамзіна, а отже, й епістоли доби сентименталізму взагалі треба зараховувати ту обставину, що особисте начало й задушевність проступають із кожного такого листа на повну силу. У них, як констатував дослідник, за окремим напівсловом прихована душа автора. П. Вяземський приділяв увагу теоретичним аспектам епістоли, феноменальності листа. Якщо в будь-яких творах мистецтва на першому плані перебуває митець, то в листах, на думку П. Вяземського, головна роль належить людині. П. Вяземський, якого цитує, а отже, й наслідує М. Максимович, дотримувався цілком романтичного погляду на епістолярій, вважаючи, що зібрання листів фіксує духовну біографію адресанта. Із листів М. Карамзіна, як писав він, можна простежити як «підростає російський мандрівник» [3, с. 250].

Якщо П. Гулак-Артемівський, тонкий знавець і поціновувач польської наукової та художньо-літературної традиції, формував українську епістолографічну думку початку ХІХ століття, використовуючи польський досвід, то М. Максимович, маючи безпосередній стосунок до московської наукової школи, нерідко посилався саме на здобутки російських епістолографів, із якими його, окрім наукових, пов'язували ще й тісні дружні (зокрема, й епістолярні) взаємини. За словами В. Короткого, М. Максимович «виховувався на зразках листування М. Карамзіна, К. Батюшкова, В. Жуковського, котрі, своєю чергою, акумулювали епістолярні, переважно західноєвропейські, традиції епохи» [7, с. 11]. Утім, в обох випадках йшлося не стільки про пряме запозичення чужих здобутків, скільки про їх вибіркоче використання, їх переломлення крізь призму власне українських традицій і потреб, що в наслідку й призвело до формування оригінальної національної епістолярної літератури доби романтизму, яскравим прикладом якої є епістолярій того ж таки М. Максимовича.

У процесі реконструкції тих жанрових правил, які виробили українські романтики щодо епістоли та її тлумачення, надзвичайно цінними також є ті спостереження, які здійснив П. Куліш, аналізуючи листи М. Гоголя до М. Максимовича. Як типовий романтик, П. Куліш дотримувався думки про те, що будь-яке теоретизування не є максимально значимим. Особливо, коли йдеться про листи, «которые говорят довольно ясно сами за себя» [8, с. 110]. Утім, у його «Опыте биографии Н. В. Гоголя» вміщено ряд надзвичайно цінних думок, які стосуються епістолографії. Зокрема, у другій і третій частинах цієї книги П. Куліш нерідко висловлю-

вав своє бачення феномена листа й листування. Подібно до Ф. Шлегеля, який доводив, що для усвідомлення феномена Г.-Е. Лессінга його епістолярій значить куди більше, аніж будь-який його добре відомий художній твір, П. Куліш стверджував: «Письма его (М. В. Гоголя – О. С.), при всей небрежности его языка и изложения, обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ» [8, с. 56–57].

Відкривши для себе епістолярій М. Гоголя, П. Куліш, як сам він стверджував, зміг увійти «в более близкие отношения с душой поэта». Адже листи – це «проявления характера и души Гоголя». Естетизуючи лист, П. Куліш висловлювався про епістолярій М. Гоголя надзвичайно вишукано. Епістолярій він порівнював із галереєю: «Я был уже в этой необыкновенной галерее, я привел в ней кое-что в порядок, чтобы каждый предмет получил свою видимость; я оставил в ней заметки кое-каких своих наблюдений и соображений, которые облегчат для него изучения предмета, и теперь предлагаю каждому войти в эту галерею и вынести из нее в душе своей что кто может вынести» [8, с. 79].

В «Опыте биографии Н. В. Гоголя» знаходимо й перші спроби окреслити специфіку поетики романтичного листа. Зокрема, П. Куліш констатував, що адресантом-романтиком завжди керує не правило чи жанровий канон, а миттєвий настрій, тому у романтичній епістолі присутні постійні переходи від ліричного до комічного й навпаки. Характеризуючи епістолярну манеру М. В. Гоголя, дослідник зазначав: «Едва возьмет он, как будто невзначай, несколько слишком нежных нот, говорящих звуками его сердца, уже спешит развлечь внимание своего слушателя умышленно грубым запорожским комизмом и потом, сам того не замечая, попадает на идилию и на торжественный лиризм». Подібно до західноєвропейських романтиків, П. Куліш відкидав потребу встановлення чітких меж епістолярного жанру, вказував на домінування у романтичному листі суб'єктивного начала й ліричних елементів, писав про синтез мистецтва слова й музичного мистецтва, до якого прагнули адресанти-романтики, проголошуючи музику найбільш романтичним мистецтвом. Аналізуючи епістолярій М. Гоголя, український романтик констатував, що в цих листах поєднуються засоби виразності, притаманні й епосу, і ліриці, що породжує якісно нові сполуки: «Для многих эти письма будут простая,

будничная проза; мне – в них на каждом шагу чудятся поэтические мотивы. Это пробы смычка, готовящегося импровизировать симфонию, которая неотступно грезится артисту» [8, с. 65].

Висновки і пропозиції. Отже, романтизм мав свої естетичні вимоги до жанру листа. Керуючись романтичними концепціями, основним жанровим правилом, що його мав дотримуватися адресант, романтики проголосили повну відсутність будь-яких правил, що цілком відповідало романтичному принципу абсолютної свободи творчості. Мистецтво писати листи порівнювалося з мистецтвом поетичним й проголошувалося даром природи. Подібно до західноєвропейських роман-

тиків, українські романтики відкидали потребу встановлення чітких меж епістолярного жанру. Романтики констатували, що адресантом має керувати не правило чи жанровий канон, а настрої. Романтики наголосили на потребі коригування існуючих жанрових правил, встановлених для епістолярного жанру. Зокрема, наявність фабули в листі вважалася необов'язковою. Матеріалом для епістоли в добу романтизму мали бути насамперед події внутрішнього життя особистості. Отож узаконювалася лірична домінанта листа, що стає знаковою для епістоли в добу романтизму, постійні переходи від ліричного до комічного й навпаки, синтез мистецтва слова й музичного мистецтва.

Список літератури:

1. Бовсунівська Т. В. Історія української естетики першої половини ХІХ століття. К.: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2001. 344 с.
2. Бовсунівська Т. В. Феномен українського романтизму. У 2 ч. К.: КСУ, 1998. Ч. 2: Ейдетика. 109 с.
3. Вяземский П. А. Эстетика и литературная критика. М.: Искусство, 1984. 458 с.
4. Гонорский Р. Т. Нечто об элегии. Украинский вестник. 1817. Ч. 6. С. 284–288.
5. Гулак-Артемовский П. О письмах. Твори. К.: Дніпро, 1964. С. 198–201.
6. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства. Львів: ПАІС, 2005. 368 с.
7. Короткий В. А. Життєпис мовою листів. Михайло Максимович. Листи. К.: Либідь, 2004. С. 6–18.
8. Кулиш П. А. Опыт биографии Н. В. Гоголя. Н.В. Гоголь. М.: Альтернатива-Евролинц, 2003. С. 10–167.
9. Максимович М. А. Письма о Киеве и воспоминания о Тавриде. СПб.: Типография А. Траншеля, 1871. 156 с.
10. Федченко П. М. Формування естетичної думки та літературної критики на Україні. Історія української літературної критики. К.: Наукова думка, 1988. С. 5–27.

ЖАНРОВЫЕ ПАРАМЕТРЫ ПИСЬМА В ТЕОРЕТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ УКРАИНСКИХ РОМАНТИКОВ

В статье констатируется, что романтизм, как и любое другое литературное направление, имел свои эстетические требования к жанру письма. Четче всего требования украинских романтиков к жанру эпистолы были определены в переводной статье П. Гулака-Артемовского «О письмах». В этой работе главным жанровым правилом, которым должен был руководствоваться адресант-романтик, провозглашалось полное отсутствие каких-либо правил, что целиком соответствовало романтическому принципу абсолютной свободы творчества. Акцентировалось на потребности изменения существующих жанровых правил, выдвигаемых к жанру письма. Например, фабульность уже не была обязательной для письма. Лирическая доминанта, переходы от лирических моментов к комическим и наоборот полностью отвечали жанровым представлениям о письме. Исследован также вклад М. Максимовича и П. Кулиша в развитие украинской эпистографической мысли эпохи романтизма.

Ключевые слова: жанр, жанровые правила, письмо, романтизм.

GENRE OUTLINES OF A LETTER IN UKRAINIAN ROMANTICISTS' THEORETICAL DISCOURSE

In the paper, the author states that Romantic period had its esthetic requirements to letter as genre, as any other literary school. Romanticists' requirements to epistle genre were represented most accurately in P. Hulak-Artemovskiy's work "About letters", which was a translation. In this article, the main rule that the addresser should follow was a complete lack of any rules, which was appropriate to romantic directive for absolute creative liberty. The issues of the need to change the existing genre rules for epistolary genre were also emphasized in this paper. For instance, it was not necessary for a letter to have a plot. The lyrical dominating idea, which became momentous for an epistle during Romantic period, was validated. The author also studied M. Maksymovych's and P. Kulish's contribution to the development of Ukrainian epistolographic notion during Romantic period.

Key words: genre, genre rules, letter, Romantic period.